

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд на тема:

*"Дисциплиниране на членовете, дисциплиниране на населението:
Политиката на ВМОРО и всекидневният живот (1893-1912 г.)"*

с автор Елена Атанасова Александрова,
научен ръководител доц. д-р Стефан Дечев

Елена Александрова е създала научния труд, обект на оценка от настоящото жури, в качеството си на докторант към Катедра "История" в Правно-историческия факултет на Югозападния университет "Неофит Рилски". Научен ръководител на докторантката е доц. д-р Стефан Дечев – щатен преподавател към Катедрата и утвърден учен с широки интереси и креативни академични приноси в областта на социалната и политическата история на българската и на балканската модерност. Осигуреният ми в хода и след първото заседание на научното жури достъп до документи и материали, свързани с обучението и с професионалния профил на докторантката, ми дават основание да приема, че процедурата се осъществява в съответствие с действащото законодателство и при спазване на утвърдените академични етични норми.

Като член на настоящото научно жури декларирам, че нямам общи изследователски проекти и публикации с докторантката и с научния ръководител. Не съм ангажирана и с предходните етапи на подготовката и обучението на Елена Александрова. При все това я познавам косвено – чрез нейните статии в академични сборници, чрез участието ѝ в музейни форуми и чрез работата ѝ като уредник в Регионален исторически музей – Благоевград. Цялостното ми впечатление за нейната работа е положително, както е положително и становището ми по дисертационния труд, който считам за оригинално, самостоятелно и убедително академично изследване. Ще мотивирам становището си в *седем тезиса*, като включва в заключителната част на рецензията не само обобщенията си върху приносите на задълбочения научен труд, който е обект на настоящата процедура, но и някои допълнителни съждения относно академичното развитие на висококвалифицираните музейни специалисти, сред които е и Елена Александрова.

Първо. Дисертацията отговаря на всички формални изисквания на строгия си научен жанр. Покрити са националните наукометрични стандарти за придобиване на образователната и научна степен "доктор" в областта на хуманитарните науки. Текстът обема 365 стандартни страници, от които основното изложение е 307 страници. Списъкът на използваните източници е респектираш, а необемните, но представителни визуални и документални приложения сполучливо уплътняват историописните реконструкции и авторските обобщения. Цитиранията под линия са уместни, коректни и удобни за четене, размишление и за по-нататъшни проучвания по част от поставените въпроси. Бележката ми стрямо конструирането на паратекстовите компоненти на дисертацията се отнася до необходимостта, при позоваване на архивни източници или материали от периодичния печат да се посочва заглавието на цитирания текст¹. Също така датата, стояща върху

---

¹ Или кратката археографска анотация на документите, които нямат оригинално авторско заглавие.

съответния материал², би трябвало да присъства в текста или в цитирането под линия. Това неписано археографско правило придава конкретика на изложението, прикрепя обстоятелствата към абстрактния ход на времето и внася още по-осезаем дух на автентичност на изложението. По отношение материалите от основния фонд на Регионален исторически музей – Благоевград, които са важно градиво на настоящата дисертация, този подход е задължителен, тъй като достъпът на външните експерти в музейните фондове към момента е силно ограничен³. По тази причина, мнозинството специалисти и любители на историческото знание трябва да придобият представа за съдържанието на цитираните материали само от изложението на авторката.

Оценката ми за *структурата на работата* е много висока. Зад умело озаглавените 43 параграфи на дисертацията стои не само задълбоченото познаване на източниците, фактите и правилата на академичното писане, но и желание да се създаде естествена и убедителна подреденост на изложението, съответстваща при това на доминиращите в хуманитаристиката научни конвенции. Сполучливата конструкция на дисертацията е градивна предпоставка за креативни прочити на текста от различни по профил и изследователски натюрел учени – стопански и социални историци, етнологзи и фолклористи, специалисти по политическото развитие на Балканите в края на XIX и началото на XX век, експерти по история на образованието, правото и църквата. Тук е мястото да се подчертае рисковото избраната междудисциплинарност на темата, с която авторката провокира учени от всяка една от посочените групи, като при това упорно се придържа към присъщите на позитивисткото историописание модели на извличане и интерпретиране на информацията от многобройните си източници. Приемам, че визираният интердисциплинарен подход дава добри резултати – както в полето на класическата позитивистка парадигма, така и в крехките за националната ни хуманитаристика зони на историческата социология, прикрепена в конкретния случай към мощното интелектуално лъчение на Мишел Фуко.

Второ. Теоретичната рамка на изследването е подвластна на концепцията на Мишел Фуко за дисциплиниращите функции и дисциплинарните практики на властта – не само в прекия управленски и йерархически смисъл, но и в абстрактните тълкувателни полета на ценностните приоритети, традиционните норми и модернизационните тежнения. Макар и "зад кадър", в изложението присъстват не само "дисциплинарните" дискурси, посредством които яркият френски социолог направи възможен един от най-убедителните разрези на "генеалогията на Модерността". В много от параграфите авторката чете властта не като твърд институционален градеж, прикован към вековни политически конвенции, а като съперничество, сблъсък на стратегии, игра, (микро)практика на всекидневното общуване, ефимерно господство и/или условно подчинение, временно единение около силни идеи и харизматични личности, непредвидима (не)съгласуваност на индивидуални тежнения и колективни инерции. Любопитно

---

² Или датировката, поставена при обработката на документи, в които няма изрично посочен момент на създаване.

³ **Петкова, Ст.** Достъпът до архивни документи, съхранявани в музеите. Материали за размисъл. // Архивен преглед, 2006, кн. 3-4, с. 61-70.

е да се отбележи, че част от заключенията също имат фукоистко звучене. Например, обобщаващите думи към третата глава на дисертацията, която се отнася до надзорните функции на ВМОРО над стопанския живот в Македония и Одринско. След като пояснява как нуждата от финансиране на политическата дейност поражда необходимостта да се подобри имотното състояние на християните във визираните региони, авторката обобщава резултатите от дейността на Организацията по следния начин: "Така, по пътя от контрол и надзор до привилегии и преимущества за християнското славянско, респективно българско население тя [ВМОРО] нагажда промените към своите потребности и най-вече финансови нужди. Успешните икономически интервенции и монополът върху някои основни стопански отрасли създават благоприятни предпоставки за разрастване властовите позиции на Комитета, а оттук и престижа за членство в Организацията." (с. 212).

Размишлявайки върху методологическия избор на авторката, приемам, че той е подходящ за конкретната тема, по(дс)казваща по живописен начин условността на политическата власт на територии, доминирани от фрагментирани социални и етнически общности, и разбира се в периоди на драматичен преход. Приемам също, че (макар по-скоро интуитивно) е отдадено дължимото на по-близките до тълкувателните парадигми на нашата хуманитаристика смислови оси на класическата Макс-Веберова социология. Що се отнася до мен, аз бих прочела сюжета на настоящата дисертация по-скоро през Пиер Бурдийо, отколкото през Мишел Фуко. Но това не намалява респекта ми пред настоящия авторски подход.

Трето. Правораздавателните функции и действия на ВМОРО са изведени от политическите традиции на българското националноосвободително движение, предшестваци създаването на Организацията през 1893 г. Направени са съответстващи връзки със законодателната уредба на Османската империя с акцент върху наказателното право. Приведена е информация за мястото и ролята на обичайното право в тогавашните християнски общности. Откроена е ролята на Екзархийския устав като източник на гражданско- и наказателноправни постановления. Създаването на т. нар. "революционен съд" е описано на основа на решенията на устройствените документи на ВМОРО – правилници и устави, разработени от лидерите и утвърдени от конгресите. Специално внимание е отделено на политиката за бойкотиране на турските съдилища от християнското население, като се осигури гражданско и наказателно правораздаване от структурите на Организацията в единение с местните общности. Визираната политика намира израз в създаване на съдебни комисии в селата и градовете с българско население, които са представени като част от "революционна съдебна система". Макар и леко пресилено, последното твърдение има своите основания в действията на комитетските лидери и членове – особено в районите, където Организацията разполага със силно влияние и с висока степен на четническо и политическо присъствие. Независимо от реалното вграждане на ВМОРО в практиките на съдопроизводство, авторката с основание подчертава отсъствието на единна нормативна база и на хомогенен подход при решаването на отделните случаи. Това обстоятелство по естествен начин поставя под съмнение способността на импровизираните "революционни съдилища" да решават споровете или наказателноправните казуси по приемлив за всички страни начин.

Четвърто. Дисциплинирането на кадровия състав на ВМОРО е ключово по отношение властовите позиции на Организацията в цялост. Описано като система от разширяващи се норми и практики, то стои в основата на стабилността или нестабилността на политическите, административните и четническите структури по места. Следвайки избрания маниер на изложение, авторката извлича сведенията за действащите в Организацията норми първо от нейните устройствени документи, а след това от мемоарните, епистоларните и другите документални източници. Така, в първите параграфи на втора глава се създава впечатление за висока възискателност спрямо обносните и поведението на редовите членове и ръководните кадри, а във втората част изобилстват примерите за нарушаване на стриктните морални постулати за въздържание от пиянство и разврат, за взаимопомощ и грижа за ближния, за пълна отдаденост на високия национален идеал, за скромност в бита и за пестеливост на обществените пари. Квалифицирайки нарушенията на стриктната морална норма като "по-фриволно поведение", дисертантката с основание констатира, че подобни практики се появяват на местата, където войводите не спазват стриктно уставите и разпоредбите на Комитета, при все че безукорното поведение не е присъщо и на отделни членове на Комитета – като Борис Сарафов, например. В този контекст е логично да се съгласим с Елена Александрова, че дисциплинарните мерки спрямо членския състав на Организацията не се отличават с висока степен на резултатност. Поради своя паравоенен и парадържавен характер, ВМОРО не разполага с всички присъщи на държавността властови механизми, за да осигури желанието от елита и от най-отдадените на делото членове "висок морал, честност и безукорност" на дейците (с. 121), чрез които да се гарантира успешният развой на политическите и военните дела. Както с основание отбелязва авторката, в йерархическа общност като ВМОРО дисциплината зависи преди всичко от повисокопоставените – като длъжност и влияние – фигури. От друга страна, обаче, в мъжкия свят на четничеството действа и инерционната представа за "мъжествеността" като финансово разточителство, сексуална разюзданост, отдаденост на кулинарни и алкохолни изкушения. Така, "рицарската общност" (с. 130) от посветени на националния идеал войводи и четници много бързо се преобразува в своята (противо)естествена противоположност – престъпна група от разюздани въоръжени мъже.

Пето. Намесата на ВМОРО в стопанския живот е проучена върху основата на широк обем първични и вторични източници. Обстоятелственият обзор на аграрния профил на местната икономика откроява основните производства, присъщи на селското население в Македония и Одринска Тракия – зърнопроизводство и тютюнопроизводство, производство на ориз, сусам и мак, лозарство и градинарство. Посочена е констатираната и в предходните проучвания тенденция за бойкотиране с цел разоряване на доминиращите в аграрната структура турски чифлици. Изведена като политическа линия на ВМОРО, визираната дейност се реализира системно – чрез натиск върху селското население и чрез посегателства – "постоянно пакостене" на чифлиците (с. 158-165). Привеждайки редица примери за случвания от споменатия порядък, авторката констатира, че те са резултатни в няколко насоки – намаляват влиянието на турските чифликчии по места, засилват авторитета и увеличават приходите на

Организацията, дестабилизира работата на локалните османски институции. Наблюденията върху производството и търговията на тютюневи изделия налагат аналогични изводи. Малко по-специфична е ситуацията в многоетничните градове на Македония и Одринска Тракия, в които ВМОРО също реализира политики за стопански натиск върху турци и гърци, постановявайки забрана да се търгува с представители на тези общности. Направени са и опити за диктуване цени на някои основни стоки, както и някакви форми на (прото)протекционизъм спрямо българските стоки. Споменатите опити не са особено ефективни.

За сметка на това, Организацията постига по-реални резултати в инициативите си за *бойкотиране плащането на данъци*. Приведените в дисертацията данни за загубите на хазната от неиздължени вземания в началото на XX век сочат убедително, че на много места четите успешно са изпълнявали разпоредбата на Комитета да парализират данъчната система. Ведно с това, част от неполучените в данъчните каси пари влизат в касите на Организацията, което я укрепва вторично, осигурявайки финансова стабилност и авторитет на автентична фискална структура. Авторитет, ползван от дейците на ВМОРО за събиране на средства от населението под формата на своеобразен "революционен данък". С цел пълнота на изложението авторката привежда десетки примери за начините на събиране на "волните помощи" от страна на четите – включително и с насилствени способности. Без да обрисуват пълната картина на случващото се в очертаната област, споменатите примери демонстрират по убедителен начин тенденцията за институционализиране властта на ВМОРО сред християнското население и за подкопаване устоите на компрометираната османска администрация. Тук обаче трябва да признаем, че в дългосрочен план дисциплинарите практики на ВМОРО в стопанската и във фискалната области се оказват не само деструктивни, но и контрапродуктивни по отношение нагласите на християнското население в двете области спрямо самоучредилата се местна българска власт, като каквато се самоопределя Организацията.

Шесто. Дисциплинарите действия на ВМОРО в областта на образованието са описани системно и при въвличане на значим обем първични източници – основно документи от фонда на Регионален исторически музей – Благоевград. Основателно мерките за подем на учебното дело на българите в Македония и Одринска Тракия са насочени към разширяване на училищната мрежа, осигуряване достъп до безплатно образование на децата в начална училищна възраст, снабдяване на училищата с учебници и с добре подготвени педагози, финансиране на училищното дело. Основателно са отбелязани паралелите в работата на Българската екзархия, местните общини и Организацията в споменатия социален сегмент, като е подчертан консенсусът между отговорните за образователните дейности структури. Консенсус, който по традиция от Възраждането е присъщ на българските елити и до наши дни.

Подчертано иновативен характер имат текстовете на дисертацията, отнасящи се до *дисциплинарите действия на ВМОРО в бита на населението*. Поддържане на добра лична и обществена хигиена, грижи за здравеопазването, разпространение на здравни знания – това са само част от мерките, които се прилагат в очертаната насока. Към тях трябва да се добавят и единичните прояви, свързани с еманципацията на жените. Любопитният феномен за налагане на норми

за по-скромно женско облекло и за намаляване разхищенията по сватби и други народни празници е обвързан с политиката на ВМОРО за поставяне под контрол потреблението на населението. В мои проучвания за Шумен и Шуменско през третата четвърт на XIX век съм се натъквала на близки по съдържание разпоредби, лансирани от силната преди Освобождението Шуменска българска община⁴. Аналогията с данните за Македония в края на XIX и началото на XX век подсказват, че визираните инициативи на ВМОРО биха могли да се тълкуват и в един по-широк модернизационен контекст, който без съмнение е присъщ на идеологията и на част от практиките на Организацията.

Несъмнено любопитни и приноси са сюжетите и съжденията за *дисциплиниращите действия на ВМОРО в най-интимните зони на човешките отношения* – семейството, брака, секса. В пълна противоположност на констатираната по-горе тенденция, практиките в споменатата област са силно приковани към традиционните норми и практики. Обичайното право тук не само е въздигнато в нетърпяща възражение идеология, но в много от случаите представители на Организацията са влизали в ролята на санкциониращ орган за въдворяване на "справедливите" вековни норми – налагали са физически наказания на жени "за изневяра", женели са четници за девойки, с които те са "съгрешили" без брак, принуждавали са свещениците да извършват венчавки на позастарели моми, вдовици и вдовци (по социални съображения), разтрогвали са бракове или се пред(о)ставяли "убедителни доводи" на църковните власти да сторят това. Обобщаващата преценка на авторката, че в областта на междуполовите отношения ВМОРО остава дълбоко коректна към традиционния модел на разпределение на ролята между жените и мъжете е логична и мотивирана. По мое мнение, констатациите в тази област демонстрират ясно пълната липса на успоредица между политическата модернизация и социалната модернизация на балканския свят през XIX и началото на XX век. А и далеч след това.

Седмо. Дисертационният труд на Елена Александрова има качествата на подредена и добросъвестно написана научна монография по непроучен към момента проблем. Тя е написана с компетентност и отдаденост на опитен експерт и оформен изследовател на българската история. Задълбоченото познаване на източниците, научните текстове и документалните публикации по темата е демонстрирано с деликатна настойчивост във всяка една от главите на дисертацията. Преценките за приносите на предходните автори са премерени и адекватни на сложните историописни напластявания във визираната тематика. Обзорите по въпроси с по-общ характер или с въвеждащо място в отделните глави и параграфи са съставени добросъвестно и убедително. В по-малка степен са сбъднати очакванията ми по отношение постигане на баланс между "женското" и "мъжкото" начало в проучването. Лекият феминистки уклон (присъщ на съвременната хуманитаристика) оставя на заден план темата за облеклото, храната и битовото поведение на четниците и войводите на ВМОРО, за техните празници и делници като мъжка общност, за реалните (а не нормативно

---

⁴ **Бонева, В.** Три "повелителни писма" на Шуменската община. Към историята на възрожденската градска култура. // *Българска етнология*, 2003, кн. 1, 82-95.

установените) отношения между отделните членове на Организацията, включително и между лидерите и редовия състав.

По мое мнение, настоящият труд трябва да се публикува като монография⁵, за да заеме подобаващо на задълбочеността си място в научния корпус на знанието за българския преход към Модерността. Бих се радвала изключително много, ако авторката подготви за печат и публикува в документален сборник представителна част от многобройните материали по темата, съхранени във фонда на Регионален исторически музей – Благоевград. Тук е мястото да споделя, че Елена Александрова е поредният музеен експерт, който доказва по категоричен начин академичните си способности и перспективата си за пълноценна научна кариера. За съжаление, към момента съществуват нормативни пречки за хабилитирането на специалистите в българските музеи, библиотеки и архиви, произтичащи от факта, че Министерството на образованието и науката и Министерството на културата тълкуват Закона за академичния състав като приложим само спрямо висшите училища и научните организации, създадени със закон или акредитирани към Националната агенция за оценяване и акредитация. Споменатото обстоятелство е сериозна (но не непреодолима) пречка за придобиването на академични длъжности от музейните специалисти, каквито впрочем за заложи в Класификатора на длъжностите в музеите и галериите, издаден от Министерството на културата.

Позволявам си горната бележка в рамките на настоящата рецензия, тъй като е официален документ, издаден на основа на заповед на Ректора на Югозападния университет "Неофит Рилски" за състава на настоящото жури. С оглед на това бих искала за пореден път да открия във формален порядък необходимостта от съответстваща на високата мисия на българските институции на паметта промяна в Закона за развитието на академичния състав, уреждаща хабилитационните процедури на музейните специалисти чрез договори с акредитирани в съответното направление висши училища и научни организации. Разрешаването на този проблем е актуално тук-и-сега, защото дисертацията, която ни е събрала, е сериозна заявка за пълноценна академична кариера, каквато Елена Александрова заслужава. Заслужават я и още десетки специалисти в българските музеи, архиви и библиотеки.

Цялостното ми впечатление от дисертацията е положително. Нещо повече, считам, че авторката е създала един завършен научен труд с реален принос по темата за мястото и ролята на ВМОРО във всекидневния живот на населението в Македония и Одринска Тракия в края на XIX и началото на XX век. По тази причина гласувам с ДА по процедурата за придобиване на образователната и научна степен "доктор" от Елена Атанасова Александрова.

София,
20 декември 2018

проф. дин Вера Бонева

---

⁵ След като се коригират многобройните технически и печатни грешки и неточности.